

Anna Więcek-Durańska¹, Piotr Cześniak², Olga Pielacha², Maria Tomaszewska²,
Urszula Rucińska², Sylwia Wojciechowska², Olga Szczepankowska²

TRENING ZASTĘPOWANIA AGRESJI (ART) I JEGO EFEKTYWNOŚĆ W ŚWIETLE POWROTNOŚCI SPRAWCÓW PRZESTĘPSTW AGRESYWNYCH DO PRZESTĘPSTWA

AGGRESSION REPLACEMENT TRAINING (ART) AND ITS EFFECTIVENESS IN THE PERSPECTIVE OF THE RETURN OF PERPETRATORS OF AGGRESSIVE CRIMES TO CRIME

¹Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, Instytut Psychologii

²Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie,
Koło Naukowe Psychologii Sądowej LexPsyche APS,

**Aggression Replacement Training
recidivism
effectiveness of Corrective Interventions**

Streszczenie

Cel pracy: Głównym celem badawczym prezentowanego badania było ukazanie efektywności prowadzonych w zakładach karnych oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób skazanych za przestępstwa agresywne.

Metoda: Badanie eksperymentalne. Losowo wyodrębniono dwie grupy badawcze (eksperymentalną i kontrolną). Uczestnicy zakwalifikowani do grupy eksperymentalnej uczestniczyli w programie korekcyjno-edukacyjnym przeznaczonym dla sprawców przestępstw agresywnych. Uczestnicy badania przyporządkowani do grupy kontrolnej w podobnym programie nie uczestniczyli. W sumie do programu Trening Zastępowania Agresji (ART) przystąpiły 142 osoby do grupy eksperymentalnej oraz 156 do kontrolnej. Przed rozpoczęciem programu oraz po jego zakończeniu uczestnicy badania uzupełnili zestaw kwestionariuszy psychologicznych służących do pomiaru agresji. Analizom poddano również informacje z akt penitencjarnych z pobytu w placówce. Po pięciu latach od opuszczenia zakładu karnego przez ostatniego uczestnika badania przeprowadzono kolejne analizy powrotności do zakładu karnego.

Wyniki: Trening Zastępowania Agresji (ART) wydaje się ważnym i efektywnym sposobem oddziaływania wobec sprawców przestępstw agresywnych. W badaniu na populacji więziennej uzyskał on pozytywne wyniki w perspektywie krótkoterminowej, a więc w odniesieniu do czasu, w którym realizowany był program i tuż po jego zakończeniu.

Wnioski: 1. U skazanych objętych Treningiem Zastępowania Agresji (ART) po przebytych oddziaływaniach obserwowano niższy poziom odczuwanego gniewu oraz mniejszy poziom gotowości do zachowań agresywnych fizycznych i agresji werbalnej. 2. Skazani po treningu wykazywali również niższy poziom wrogości wobec innych osób. 3. Ponadto u skazanych objętych oddziaływaniem

zaobserwowano zmianę w funkcjonowaniu podczas odbywania kary pozbawienia wolności, co skutkowało zmniejszeniem się ilości kar dyscyplinarnych stosowanych na terenie zakładu karnego.

Summary

Objectives: The main research objective of the presented study was to show the effectiveness of corrective and educational interventions carried out in prisons for persons convicted of aggressive crimes.

Methods: Experimental study. Two research groups were randomly identified (experimental and control). Participants qualified for the experimental group participated in a correctional program for perpetrators of violent crimes. Study participants assigned to the control group did not participate in a similar program. In total, 142 people joined the Aggression Replacement Training (ART) in the experimental group and 156 in the control group. Before the start of the program and after its completion, the study participants completed a set of psychological questionnaires used to measure aggression, and information from penitentiary records was also analysed. Five years after leaving prison, further analyses of reoffending were conducted.

Results: Aggression Replacement Training seems to be an important and effective way of influencing perpetrators of aggressive crimes. In the study on the prison population, it obtained positive results in the short term perspective, i.e. in relation to the time during which the program was implemented and immediately after its completion.

Conclusions: 1. Convicts participating in the Aggression Replacement Training were observed to have a lower level of anger and a lower level of readiness for physical and verbal aggression. 2. Convicts also showed lower levels of hostility towards other people after training. 3. In addition, a change in functioning during imprisonment was observed among the convicts affected by the impact, which resulted in a decrease in the number of disciplinary penalties applied in the prison.

Wprowadzenie

Przestępczość jest zjawiskiem ważnym społecznie, stanowi bowiem zagrożenie dla porządku prawnego. W zależności od charakteru czynu narusza dobra osobiste jednostki w sferze fizycznej lub/i psychicznej. Dlatego istotne i aktualne jest pytanie dotyczące reakcji społecznej i sposobów oddziaływania, nie tylko w aspekcie represji czy karnania sprawców, ale też zapobiegania ich powrotności do przestępstwa, co za tym idzie — ochrony potencjalnych osób pokrzywdzonych przed tego typu czynami.

W artykule przedstawiono wyniki wieloletnich badań nad efektywnością programu korekcyjno-edukacyjnego Treningu Zastępowania Agresji (ART) oraz powrotności skazanych do przestępstwa. Starano się przedstawić nie tylko czynniki wpływające na efektywność oddziaływania, ale i różne wymiary efektywności zarówno te związane z bezpośrednią miarą, jaką jest przestępczość w warunkach recydywy, jak i jakościowymi zmianami obserwowanymi u skazanych po przebyciu treningu nakierowanego na redukcję agresji i złości.

Podstawy teoretyczne Treningu Zastępowania Agresji (ART)

Program Aggression Replacement Training (ART) jest jednym z pierwszych programów wielomodalnych skierowanych na zmianę: myślenia, emocji i zachowania człowieka [1]. Jest to program interwencyjny oparty na podejściu poznawczo-behawioralnym, mający na celu ograniczenie agresywnego zachowania człowieka (i tym samym mogący przyczynić

się do zmniejszania powrotnej przestępczości) opracowany dla młodzieży w wieku od 10 do 17 lat przez Goldsteina, Glicka i Gibbsa w Instytucie Badań nad Agresją Uniwersytetu w Syracuse w Stanach Zjednoczonych [2]. Program składa się z trzech modułów skierowanych na wyuczenie umiejętności społecznych, kontrolę oraz ograniczenie gniewu i agresji, a także rozwój moralnego wnioskowania. Podstawę teoretyczną programu stanowi społeczna teoria uczenia Bandury [za: 3]. Program ART składa się z trzech zintegrowanych ze sobą modułów: z treningu umiejętności społecznych, treningu kontroli złości oraz wnioskowania moralnego [1, 4].

Pierwszy moduł Treningu Zastępowania Agresji — trening umiejętności społecznych — stanowi behawioralny komponent programu. Kładzie przede wszystkim nacisk na uczenie się nowych umiejętności prospołecznych, które pokazują, jak można zachować się w sposób inny niż agresywny. W ramach treningu wyodrębnia się 50 najważniejszych umiejętności prospołecznych kluczowych dla uzyskania zmiany zachowań, ponieważ mogą one stanowić alternatywę wobec agresji oraz pomagać w zapobieganiu jej występowaniu [5]. Umiejętności te zostały podzielone na sześć grup według zakresu ich obejmowania oraz poziomu zaawansowania uczestników [6].

Tabela 1. Rodzaje umiejętności społecznych

Grupa umiejętności	Nazwa umiejętności	
Podstawowe umiejętności społeczne	Słuchanie Rozpoczynanie rozmowy Prowadzenie rozmowy Zadawanie pytań	Mówienie dziękuję Przedstawianie się Przedstawianie innej osoby Mówienie komplementów
Zaawansowane umiejętności społeczne	Prośenie o pomoc Przyłączanie się Udzielanie wskazówek Przekonywanie innych	Wykonywanie poleceń Przepraszenie
Umiejętności emocjonalne	Poznawanie swoich uczuć Wyrażanie swoich uczuć Rozumienie czyichś uczuć Radzenie sobie z czyimś gniewem	Wyrażanie sympatii (miłości) Radzenie sobie ze strachem Nagradzanie siebie
Umiejętności alternatywne wobec agresji	Prośba o pozwolenie Dzielenie się Pomaganie innym Negocjowanie	Praktykowanie samokontroli Obrona swoich praw Reagowanie na zaczepki Unikanie kłopotów z innymi ludźmi

dalszy ciąg tabeli na następnej stronie

Umiejętności kontroli stresu	Skarżenie się Odpowiadanie na skargę Zachowanie się podczas gry Przewycięzanie zakłopotania (wstydu) Radzenie sobie z pominięciem Przygotowanie do trudnej rozmowy	Ujęcie się za kolegą (przyjacielem) Odpowiedź na namawianie Reagowanie na niepowodzenia Radzenie sobie ze sprzecznymi komunikatami Radzenie sobie z oskarżeniem Radzenie sobie z presją grupy
Umiejętności planowania	Decydowanie o zrobieniu czegoś Znajdowanie przyczyny problemu Wyznaczanie celu Określanie swoich możliwości Koncentrowanie się na zadaniu	Zbieranie informacji Szeregowanie problemów według ważności Podejmowanie decyzji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Glick i Gibbs [7] oraz Morawski [8]

Grupy umiejętności ułożone są hierarchicznie od podstawowych do bardziej złożonych. Podstawowe umiejętności społeczne stanowią pewną bazę, gdyż opanowanie ich umożliwia rozwijanie następnych bardziej zaawansowanych [9]. Podkreślić należy, że prowadząc trening z osobami dorosłymi pomija się pierwszą grupę, a rozpoczyna od drugiej.

Druga grupa — zaawansowane umiejętności prospołeczne — wymaga od uczestnika więcej uwagi i zaangażowania, gdyż obejmuje trenowanie umiejętności z udziałem innej osoby lub grupy osób, trzecia natomiast dotyczy umiejętności, w których następuje zaangażowanie emocjonalne. Uczestnik uczy się rozpoznawać swoje uczucia, wyrażać je, ale — co również istotne — uczy się nagradzać siebie w sytuacjach, w których na to zasłużył po to, aby dostarczyć sobie pozytywnych wzmocnień i utrwalać pozytywne wzorce swoich zachowań. Czwarta grupa to umiejętności alternatywne wobec agresji. Są to umiejętności, które po opanowaniu przez uczestnika mają posłużyć jako zasób, stanowiąc alternatywę zachowania agresywnego [10]. Kwestia ta jest o tyle istotna, że — jak wskazuje się w literaturze — ludzie zachowują się w sposób agresywny, gdyż nie posiadają wiedzy i kompetencji dotyczących tego, jak można się zachować w inny sposób umożliwiający osiągnięcie celu. Zachowanie agresywne bywa również maską, która pozwala ukryć prawdziwe emocje związane z pominięciem, reakcją na niepowodzenie czy radzeniem sobie ze strachem, czy z gniewem innych osób [11]. Piąta grupa umiejętności jest jeszcze bardziej złożona, gdyż wymaga się od jednostki interakcji z innymi ludźmi, jak również świadomości środowiska społecznego i otoczenia, w którym funkcjonuje jednostka. Ostatnia grupa umiejętności najbardziej złożonych i zaawansowanych obejmuje te związane z planowaniem oraz — jak podkreślają Glick oraz Gibbs [7] — odzwierciedla ona proces podejmowania decyzji i wymaga trenowania przez dłuższy czas, jak również zaangażowania bardziej skomplikowanych procesów poznawczych.

Ze względu na ograniczony czas, w jakim odbywają się treningi ART, najczęściej są to sesje treningowe trwające 10 tygodni. Nie jest możliwe przećwiczenie wszystkich

pięćdziesięciu umiejętności prospołecznych, dlatego konieczny jest wybór 10 z nich [12, 13]. Dopuszczalny jest wybór konkretnych umiejętności zarówno przez uczestników, jak i trenerów. Proponuje się, aby uczestnicy sesji treningowych mieli wpływ na wybór umiejętności, gdyż to oni sami najlepiej wiedzą, które z nich stwarzają im najwięcej problemów. Aby pomóc trenującym w weryfikacji umiejętności społecznych przysparzających trudności proponuje się, aby uczestnicy wypełnili Kwestionariusz Umiejętności Społecznych. Narzędzie to zostało opracowane przez autorów programu właśnie w celu autodiagnozy obszarów funkcjonowania społecznego, w których występują deficyty [14].

Uczenie umiejętności odbywa się poprzez wykorzystanie i systematyczne stosowanie czterech procedur: modelowania, grania ról, udzielania informacji zwrotnej oraz transferu umiejętności [15]. Zmiana zachowania w kierunku pożądanym odbywa się w sposób ściśle zaprogramowany i jednoznaczny [8]. Pierwszą procedurą stosowaną w uzyskiwaniu takiego właśnie celu jest modelowanie, czyli pokazywanie przez trenera wzorcowego sposobu zachowania składającego się na daną umiejętność. Modelowanie prawidłowego zachowania umożliwia uczestnikom uczenie się poprzez obserwację modelu, jak również przez naśladowanie prawidłowego sposobu zachowania polegającego na odgrywaniu ról prawidłowych społecznych zachowań [12]. Istotnym elementem modelowania jest również pozytywne zakończenie każdej scenki oraz wzmocnienie modelu przez udzielenie uczestnikom pozytywnych werbalnych wzmocnień [7]. Dlatego tak ważnym elementem tej części treningu jest informacja zwrotna dla trenujących na temat wykonanego zadania — zarówno od trenerów, jak i od grupy. Informacja zwrotna odnosi się do tego, jak dobrze uczestnik wykonał daną umiejętność oraz czy zastosował prezentowane wcześniej modelowe kroki umiejętności [16]. Komunikat zwrotny powinien być pozytywny tak dalece jak tylko to możliwe, ponieważ — jak podkreślają Glick i Gibbs — wzmacnia on chęci członków grupy do jak najlepszego wykonywania wszystkich kroków prowadzących do opanowania danej umiejętności. Informacja zwrotna powinna być udzielona zaraz po odegraniu przez trenującego scenki, ponieważ tylko wtedy może przynieść zamierzony efekt w postaci pozytywnego wzmocnienia modelowanej umiejętności prospołecznej [17].

W Treningu Zastępowania Agresji (ART) istotnym elementem jest transfer, czyli przeniesienie wiedzy i umiejętności zdobytych przez uczestnika w warunkach szkoleniowych do realnego życia poza salę treningową. Dlatego też trenerzy ART po każdej sesji zalecają wykonanie pracy domowej polegającej na zastosowaniu nowo poznanej umiejętności społecznej w miejscu innym niż sala treningowa. Z wykonanej pracy każdy uczestnik wypełnia raport, w którym opisuje najpierw, jakie są kroki trenowanej umiejętności, z kim i gdzie umiejętność zostanie wypróbowana oraz, po wypróbowaniu umiejętności, co się wydarzyło, kiedy poznana umiejętność została wykorzystana, które elementy umiejętności zostały zastosowane oraz jak dobrze uczestnik poradził sobie z zadaniem. Zazwyczaj na jednej sesji treningowej uczestnicy uczą się jednej umiejętności społecznej.

Ważnym elementem pracy związanej z wdrażaniem treningu w codziennym życiu jest przygotowanie środowiska, w którym przebywa osoba agresywna pod względem wspierania i wzmocniania umiejętności wypracowanych podczas sesji treningowych. W idealnych warunkach wskazane byłoby, aby w podobnym szkoleniu uczestniczyły osoby z najbliższego otoczenia trenującego, np. rodzice, opiekunowie, rodzeństwo, ale również personel instytucji, w której przebywa uczestnik (np. zakład karny czy szkoła, jeżeli mówimy

o agresywnej młodzieży). Przeszkolenie innych uczestników życia społecznego stwarza większą szansę na to, że osobie trenującej się powiedzie.

Trening kontroli złości jest modułem, który kładzie nacisk na afektywny komponent ART. Oznacza to, że uczestnicy uczą się sposobów hamowania swojej złości po to, aby dać sobie czas na przemyślenie i wybór prawidłowego sposobu reakcji. Jak się podkreśla w literaturze złość jest naturalną ludzką emocją towarzyszącą każdemu człowiekowi na różnych etapach jego życia. W niektórych sytuacjach może mieć ona pozytywny wpływ, np. poprzez pobudzenie może pozytywnie oddziaływać na procesy motywacyjne i mobilizować do wysiłku.

Kluczowe jest jednak to, że w niektórych przypadkach odczuwana złość prowadzi do agresji, zarówno bezpośredniej, jak i pośredniej. Dlatego właśnie podstawowym celem tej części treningu jest nauczenie uczestników sposobów hamowania złości, jak również rozpoznawania sygnałów (zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych) wywołujących emocje negatywne. Ta część treningu opiera się na doświadczeniach uczestników odnoszących się do sytuacji ze swojego życia, w której byli rozszoszczeni czy wręcz zachowali się w sposób agresywny. Uczą się identyfikować i rozpoznawać sygnały płynące ze środowiska zewnętrznego (wyzwalacze zewnętrzne) oraz pochodzące z własnych sądów i opinii (wyzwalacze wewnętrzne), które powodują lub sygnalizują ich agresywne reakcje. Wyzwalacze zewnętrzne to wydarzenia, rzeczy lub sytuacje, w których ludzie odczuwają pewien dyskomfort, reagują złością lub odczuwają silny stres. Reakcje te mogą mieć charakter zarówno werbalny (np. obrzucenie innej osoby wyzwiskami, plotkowanie czy rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji na jej temat), jak i niewerbalny (np. popchnięcie, kopnięcie, klepięcie). Wyzwalacze wewnętrzne natomiast to „mowa wewnętrzna” człowieka — jest ona niezwykle ważna, gdyż może wzmacniać bądź tłumić powstający gniew. Wewnętrzne wyzwalacze w połączeniu z wyzwalaczami zewnętrznymi prowadzić mogą do podwyższenia poziomu pobudzenia i do zachowania agresywnego. Dlatego też ważnym aspektem modułu jest identyfikowanie sygnałów fizycznych płynących z ciała (uczucie gorąca, suchość w gardle, przyspieszony oddech itp.), które pozwalają osobie na zorientowanie się, że następną reakcją, jaka się pojawi, będzie złość i zachowanie agresywne.

Aby nauczyć uczestników skutecznej kontroli złości, trenerzy stosują kombinację modelowania odgrywania ról i informacji zwrotnej. Uczestnicy uczą się używania tzw. reduktorów złości, czyli technik mających na celu obniżenie napięcia emocjonalnego oraz odczuwanej złości. Może to być np. liczenie głębokie, oddychanie, wyobrażenie sobie spokojnego, przyjemnego miejsca, słuchanie relaksacyjnej muzyki czy przeanalizowanie konsekwencji danego zachowania. Jak się podkreśla w literaturze sugeruje się początkowo stosowanie podstawowych sposobów kontroli złości, lecz wraz z upływem czasu i nabywaniem kompetencji wprowadzane są bardziej skomplikowane techniki dopasowane do potrzeb indywidualnych uczestnika. Ważnym aspektem modułu kontroli złości jest nauczenie uczestników stosowania monitów służących jako pomoc w rozładowaniu narastającego napięcia. Monity są mową wewnętrzną, która dzięki autoinstrukcjom typu: „tylko spokojnie”, „nie denerwuj się”, „poradzisz sobie” pozwala osobie uzyskać poczucie kontroli nad sytuacją i wyhamować w porę zachowanie agresywne. Podczas sesji trenującej uczeni są dokonywania oceny konsekwencji danego zachowania. Jest to szczególnie

istotne w pracy z grupą młodzieży czy też z impulsywnymi osobami dorosłymi. Jak się wskazuje w literaturze, osoby takie często nie zdają sobie sprawy z tego, jakie korzyści mogą odnieść z kontroli złości i jakie ponoszą straty nie kontrolując jej. Rolą trenera jest więc wskazanie uczestnikom takich korzyści, a najlepiej doprowadzenie do sytuacji, w której to sam uczestnik je dostrzeże [8].

Również ważnym aspektem, na który trenerzy zwracają uwagę, jest dokonywanie samooceny przez uczestnika oraz uczenie nagradzania siebie za skuteczne czy też prawidłowe zachowanie w sytuacji, w której zazwyczaj dochodziło do wybuchu złości. Nagradzanie siebie może mieć charakter myśli samonagradzających, np. „dobrze sobie z tym poradziłem” czy „jestem z siebie dumny” lub też pewnych czynności, np. pójścia do kina, kupna jakiegoś drobiazgu lub pochwalenia się osobie bliskiej osiągnięciami w tej dziedzinie.

Wnioskowanie moralne jest trzecim modułem Treningu Zastępowania Agresji (ART). Pierwsze dwa moduły pozwalają uczestnikom nauczyć się sposobów zachowania się w sytuacjach, które zazwyczaj powodują u nich agresję oraz sposobów reagowania i konstruktywnego radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Trzeci natomiast, według autorów programu, pomaga podnieść u uczestników poziom wiedzy na temat uczciwości i sprawiedliwości społecznej oraz ich świadomość [7]. Osoby biorące udział w treningu poprzez dyskusowanie na tematy trudne z punktu widzenia moralnego uczą się innego spojrzenia na świat, poznają też perspektywę drugiego człowieka, jego punkt odniesienia i rozumienia tej samej sytuacji. Dzięki temu zdaniem autorów uczestnicy w dłuższej perspektywie podnoszą swój poziom uczciwości oraz bardziej liczą się z prawami i potrzebami innych ludzi [18].

Podkreślenia wymaga informacja, że w polskiej adaptacji modułu wnioskowania moralnego uczestnicy pracują na dylematach moralnych opartych na teorii rozwoju moralnego Kolberga uzupełnionych o poziom zeroowy przez Damona. W wersji amerykańskiej natomiast nastąpiła zmiana. Goldstein i Gibbs zmodyfikowali techniki ART poprzez pracę na dylematach społecznych. Podstawowa różnica pomiędzy dylematem społecznym a moralnym polega na tym, że dylemat społeczny powstaje w sytuacji, której rozwiązanie powoduje korzyści indywidualnie, ale jest złe społecznie *versus* jest dobre społecznie, ale powoduje straty indywidualnie. Dylematy moralne natomiast powstają w sytuacjach, w których każde rozwiązanie powoduje stratę dla dokonującego wyboru. W sesjach dotyczących podejmowania decyzji społecznych podstawowym celem jest nakłonienie uczestnika do przyjęcia w danej sytuacji perspektywy drugiego człowieka natomiast podczas sesji wnioskowania moralnego celem jest nauczenie kroków podejmowania decyzji oraz przeżycie jej, co oznacza, że uczestnik musi poczuć na sobie konsekwencje wyboru. Podstawową różnicą jest również to, że w sesjach podejmowania decyzji społecznych występuje element oceny ze strony trenera oraz innych uczestników. W sesjach wnioskowania moralnego ocena zewnętrzna jest wręcz niedozwolona [18].

Moduł wnioskowania moralnego rozpoczyna ćwiczenie na odkrywanie wartości uczestnika. Ma ono na celu uświadomienie osobom trenującym, co jest dla nich w życiu ważne, jakie są naczelne wartości, którymi się kierują, szczególnie podczas podejmowania trudnych decyzji. Następnie grupa omawia dylematy moralne. Najczęściej podczas treningów korzysta się z dylematów zaproponowanych przez autorów, lecz jest możliwość włączenia zaproponowanych przez siebie sytuacji. Podczas dyskusji na temat dylematu moralnego ważne jest, aby uczestnicy poruszali się w obrębie zaproponowanych przez autorów polskiej

adaptacji pięciu kroków zwanych w skrócie ANIMA (A — alternatywy, N — następstwa, I — interesariusze, M — motywy, A — afekty). Jak podkreślają autorzy, procedura sesji wnioskowania moralnego jest bardziej elastyczna niż poprzednie moduły, gdyż dopuszcza dowolną kolejność realizowanych kroków. Ważne jest jednak, aby wszystkie one zostały przez uczestnika zastosowane. Istotne jest również, aby rozważając dany dylemat moralny, uczestnicy zwrócili uwagę na inne możliwości rozwiązania danej sytuacji, na konsekwencje każdej z wybranych przez uczestnika opcji oraz na to, kto jeszcze jest uwikłany w daną sytuację, jakie ma motywy, wybierając dane rozwiązanie sytuacji, czym się kierują oraz jak będą się czuli z podjętą przez nich decyzją [19].

Metoda badania

Głównym celem badawczym prezentowanego badania było ukazanie efektywności oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób skazanych za przestępstwa agresywne prowadzonych w zakładach karnych. Efektywność mierzona była m.in. poprzez aspekt powrotności do przestępstwa, w tym przypadku ponownego skazania i odbywania kary bezwzględnej pozbawienia wolności. Brano pod uwagę zarówno charakter czynu, za który osoba badana została skazana, jak i czas, jaki upłynął od chwili opuszczenia zakładu karnego i powtórnego znalezienia się w nim.

W 2014 roku w wybranych zakładach karnych wylosowano na podstawie zestawienia przygotowanego przez Centralny Zarząd Służby Więziennej skazanych z art. 156§1–3 kk, art. 157§1–5 kk, art. 158§1–3 kk, art. 159 kk, art. 280§ 1–2 kk, art. 281 kk oraz art. 282 kk przebywających wtedy w zakładzie karnym. Losowo wyodrębniono dwie grupy badawcze (eksperymentalną i kontrolną). Uczestnicy zakwalifikowani do grupy eksperymentalnej uczestniczyli w programie korekcyjno-edukacyjnym przeznaczonym dla sprawców przestępstw agresywnych. Uczestnicy badania przyporządkowani do grupy kontrolnej nie uczestniczyli w podobnym programie. W sumie do programu Treningu Zastępowania Agresji (ART) przystąpiły 142 osoby do grupy eksperymentalnej oraz 156 do kontrolnej.

Przed rozpoczęciem programu oraz po jego zakończeniu uczestnicy badania uzupełnili zestaw kwestionariuszy psychologicznych służących do pomiaru agresji. Były to: Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry'ego (AQBP) — wersja AQBP'07 (Buss-Perry Aggression Questionnaire Scale — 1992) — w tłumaczeniu i adaptacji Lucyny Kirwill za zgodą Bussa oraz polska adaptacja Kwestionariusza Samooceny STAXI-2 do badania stanu cechy ekspresji i kontroli złości [20]. Wykorzystane w badaniu narzędzia uzyskały zadowalającą rzetelność: α Cronbacha obliczone dla całej grupy wynosiło od 0,74 do 0,95 dla STAXI-2 i α Cronbacha 0,89 dla Kwestionariusza Agresji Bussa i Perry'ego. W ramach prowadzonych badań zbierane były i analizowane wytwory działania powstałe podczas prowadzonych programów; były to m.in.: indeksy złości i kwestionariusze umiejętności społecznych. Analizom poddano również informacje z akt penitencjarnych uczestników z ich pobytu w placówce.

Po pięciu latach od opuszczenia zakładu karnego przez ostatniego uczestnika badania przeprowadzono kolejne analizy. Na podstawie informacji zawartych w aktach penitencjarnych oraz analizy danych dotyczących pobytów w zakładach karnych obliczono

wskaźnik powrotności do zakładu karnego. Punktem wyjścia realizowanego projektu była hipoteza, że osoby, które uczestniczyły w programie korekcyjno-edukacyjnym dla sprawców przestępstw agresywnych po opuszczeniu zakładu karnego rzadziej będą popełniały przestępstwa związane z agresją i przemocą, a co za tym idzie — rzadziej będą ponownie trafiały do placówek penitencjarnych.

Charakterystyka badanej populacji

W celu poznania potencjalnych różnic między grupami dokonano pogłębionych analiz. Grupy nie różniły się między sobą stanem cywilnym. Ponad połowa uczestników badania była stanu wolnego w chwili odbywania kary (w grupie kontrolnej — 60,2%; w eksperymentalnej — 57,9%) co czwarty badany żył w konkubinacie (grupa kontrolna — 28,5%; eksperymentalna — 28,1%). Żonatych było odpowiednio 6,5% i 7% w grupie kontrolnej i eksperymentalnej, a rozwiedzionych — 5% i 7%.

Analiza testem chi-kwadrat wykazała istotną różnicę między grupą kontrolną i eksperymentalną w poziomie wykształcenia skazanych ($\chi^2 = 17,47$; $p = 0,04$; $V = 0,27$). Badani w obu grupach najczęściej mieli wykształcenie podstawowe, lecz częściej w grupie eksperymentalnej (55,3%) niż w kontrolnej (47,2%). Następne w częstotliwości było wykształcenie zasadnicze zawodowe: również miało je więcej osób z grupy eksperymentalnej (36,8%) niż z kontrolnej (30,1%). Najmniej badanych w obu grupach miało wykształcenie podstawowe niepełne (16% w kontrolnej; 0,9% w eksperymentalnej) i wyższe (0,9% w grupie eksperymentalnej, brak osób w grupie kontrolnej). W grupie kontrolnej znajdowały się osoby, które w czasie pobytu w zakładzie karnym zdobyły wykształcenie zasadniczo zawodowe (24%), a także jedna osoba, która zdobyła wykształcenie średnie techniczne.

W obu grupach znaczną część badanych ponad 80% stanowiły osoby zdrowe fizycznie i psychicznie (kontrolna — 83,7%; eksperymentalna — 83,3%). Przewlekle chorzy stanowili 8,9% badanych w grupie kontrolnej, a w eksperymentalnej — 6,1%. W obu grupach była jedna osoba niepełnosprawna ruchowo. Osoby z zaburzeniami psychicznymi stanowiły 33% grupy kontrolnej i 18% grupy eksperymentalnej. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim stanowiły 0,8% grupy kontrolnej natomiast w grupie eksperymentalnej — 3,5%. Jedna osoba w grupie eksperymentalnej miała stwierdzone zaburzenie psychiczne, a także była przewlekle chora fizycznie.

Co czwarty uczestnik badania (kontrolna — 26,8%; eksperymentalna — 25,4%) był skierowany w zakładzie karnym na leczenie związane z uzależnieniem od substancji takich jak alkohol, narkotyki lub innych substancji psychotropowych.

Wyniki

Ewaluacja programów czy oddziaływań terapeutycznych stwarza dużo trudności, gdyż uchwycenie pewnych zmian i powiązanie ich z prowadzonym oddziaływaniem jest niezwykle skomplikowane i czasochłonne. Aby dokonać ewaluacji Treningu Zastępowania Agresji (ART) opracowano wiele wskaźników służących jego ocenie. Podkreślić bowiem należy, że brak jest jednego obiektywnego narzędzia, które mierzyłoby, czy dany program

korekcyjny lub terapeutyczny jest skuteczny. Zauważyć również należy, że funkcjonowanie człowieka jest wielowymiarowe — obejmuje zarówno jego środowisko zewnętrzne (rodzinę, szkołę, pracę itp.), jak i wewnętrzne (procesy myślowe, spostrzeganie, motywację czy przekonania). Dlatego też przede wszystkim chciano odpowiedzieć na tak zasadnicze pytania, jak:

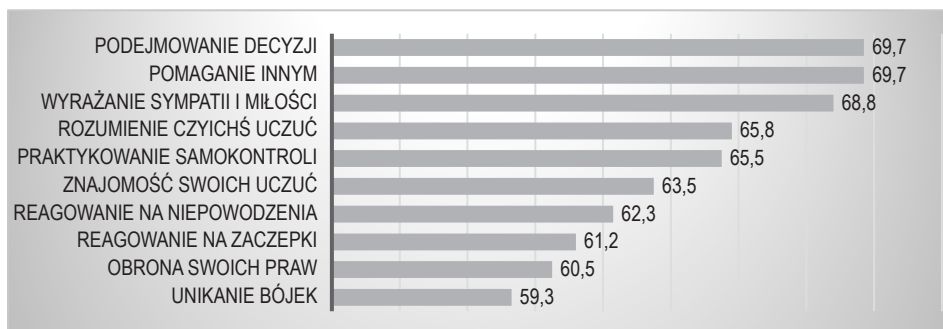
- Czy program działa, a jeżeli tak, to w jakim zakresie?
- Czy wobec wszystkich uczestników działa w takim samym stopniu?
- Jeżeli natomiast nie działa, to dlaczego tak się dzieje?

Aby móc odpowiedzieć na te i na wiele innych pytań poddano analizie poszczególne części Treningu Zastępowania Agresji, które odpowiadają za zmianę na odrębnych płaszczyznach funkcjonowania człowieka. Uznano, że aby mógł poprawnie funkcjonować cały program, następować musi zmiana w obrębie jego części składowych. Na tej podstawie opracowano wskaźniki odnoszące się do poszczególnych modułów będących integralnymi częściami składowymi programu. Opracowano również wskaźniki będące miarą całościowego funkcjonowania treningu.

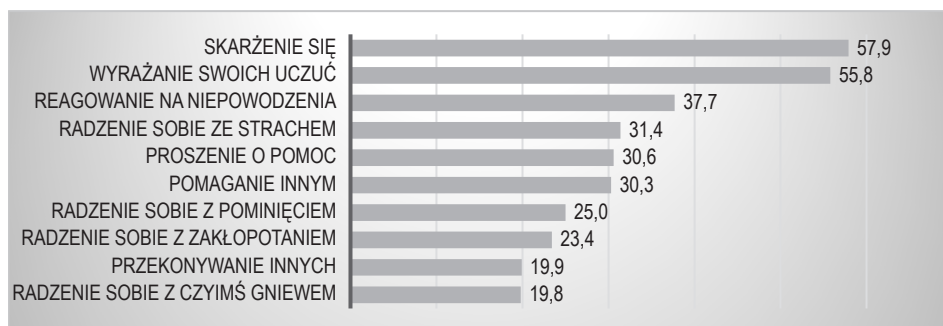
Trening umiejętności społecznych jest pierwszym modułem Treningu Zastępowania Agresji (ART). Podkreśla się, że umiejętności te odgrywają kluczową rolę w uzyskaniu zmiany zachowania. Uczestnicy uczą się i trenują umiejętności, które pozwolą im zastąpić dotychczasowe zachowania agresywne. Ze względu na fakt, że wszyscy uczestnicy programu przebywali w zakładzie karnym w związku z popełnionymi przestępstwami agresywnymi założyć można, że wszyscy oni wykazywali deficyty właśnie pod względem kontroli i ekspresji emocji.

Pierwszym wskaźnikiem ewaluacyjnym były umiejętności społeczne. Moduł umiejętności prospołecznych stanowi podstawę dalszej pracy trenujących i trenerów. Ważne jest więc, aby uczestnicy nabyli pewne umiejętności, które pozwolą im w sposób praktyczny eliminować zachowania agresywne i zastępować je zachowaniami pożądanymi (społecznymi). Dlatego też na początku pierwszego modułu uczestnicy wypełniali kwestionariusz umiejętności społecznych pozwalający zorientować się, jakie umiejętności wykorzystywane są przez nich najczęściej, a które najrzadziej.

Jako najczęściej wykorzystywane umiejętności uczestnicy programu w zdecydowanej większości — prawie 70% — wskazywali na umiejętność podejmowania decyzji, pomagania innym oraz wyrażania sympatii i miłości. Również istotne znaczenie w badanej grupie miały umiejętności rozumienia zarówno swoich, jak i czyichś uczuć, praktykowania samokontroli czy reagowania na niepowodzenia. Na zbliżonym poziomie (w granicach 60%) utrzymywał się wybór umiejętności unikania bójek, obrony swoich praw czy reagowania na zaczepki.

Wykres 1. Umiejętności prospołeczne używane często lub zawsze

Wykres 2. Umiejętności prospołeczne nieużywane nigdy lub używane rzadko

W grupie eksperymentalnej ART uczestnicy uzupełniali również indeksy złości na początku programu i po jego zakończeniu. Zaobserwowano, że istnieje istotny statystycznie związek pomiędzy poziomem złości przed treningiem a poziomem złości po treningu. Obliczono również współczynnik korelacji dotyczący zmiany poziomu złości po zakończeniu programu. W tym wypadku korelacja Pearsona wynosiła $r = 0,556$; $p < 0,001$ co sugeruje, że istnieje ujemny związek między indeksem złości a zmianą, która zaszła w obrębie złości podczas treningu. Osoby, które uzyskały w preteście wyższy wynik w skali złości (IZ) charakteryzowały się niższym wskaźnikiem zmiany w obrębie złości po przebyciu treningu. Jest to silna korelacja.

Na podstawie analizy zgromadzonego materiału testowego (STAXI-2 oraz Kwestionariusz Agresji Bussa) stwierdzono, że istnieją pewne różnice na poziomie średnich wyników w poszczególnych wymiarach struktury agresji. Wyniki analiz dla agresji fizycznej $t(134) = 1,258$; $p = 0,211$; agresji werbalnej $t(134) = 0,995$; $p = 0,322$; gniewu $t(134) = 0,722$; $p = 0,472$; wrogość $t(134) = 1,590$; $p = 0,114$. Pomimo że różnice te okazały się nieistotne, statystycznie warto je zasygnalizować. Okazało się bowiem, że osoby poddane Treningowi Zastępowania Agresji (ART) uzyskiwały średnio niższe wyniki na skalach agresji fizycznej, agresji werbalnej oraz wrogości. Można więc przypuszczać, że wynik ten wskazuje na

działanie programu, gdyż uczestnicy dzięki nabytym umiejętnościom społecznym oraz technikom regulacji i kontroli agresji mogli zapanować nad zachowaniami agresywnymi. Zastanawia jedynie wynik uzyskany w odniesieniu do skali gniewu, który wskazuje, że po przebyciu treningu jest on wyższy. Tłumaczyć można to pogłębieniem procesów samoświadomości, poszerzeniem wiedzy dotyczącej sytuacji, w której znajduje się skazany oraz przyjęciem chociażby częściowym za nią odpowiedzialności.

Tabela 2. Statystyki opisowe Kwestionariusza Agresji Bussa i Perry'ego

	Agresja fizyczna		Agresja werbalna		Gniew		Wrogość	
	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest
Średnia	2158	2098	1429	1388	1545	1583	2101	1996
Mediana	21	19	15	14	14	15	20	19
Odchylenie standardowe	721	722	392	361	572	561	643	602

Także wyniki uzyskane z wykorzystaniem kwestionariusza STAXI-2, służącego do pomiaru gniewu jako stanu oraz gniewu jako cechy, jak również wskaźników jego ekspresji i kontroli wskazują na pewne różnice. Warto dokonać rozróżnienia gniewu jako chwilowego przemijającego stanu emocjonalnego oraz gniewu rozumianego jako utrzymująca się trwała cecha osobowości wyrażona gotowością do reagowania gniewem i agresją w pewnych sytuacjach [20]. Gniew jako stan jest pojęciem kategorialnym — może być zmierzony różnego rodzaju skalami. Jest złożonym przeżyciem, którego dominującą cechą jest stan emocjonalny. Gniew rozumiany jako cecha dotyczy natomiast pewnego wymiaru osobowości [21].

Rezultaty uzyskane z wykorzystaniem kwestionariusza STAXI-2 wskazują, że osoby poddane Treningowi Zastępowania Agresji uzyskiwały niższe wyniki po przebyciu treningu zarówno w skali gniewu jako stanu, jak i gniewu jako cechy. Zwrócić należy szczególnie uwagę na skalę ekspresji i kontroli złości. Uzyskane wyniki świadczą bowiem o tym, że osoby po przebyciu treningu potrafią bardziej kontrolować swoje agresywne zachowania — zarówno kierowane na zewnątrz wobec innych osób (czy na przedmioty), jak i te kierowane do wewnątrz polegające na wewnętrznym doświadczeniu złości.

Nie wszystkie uzyskane wyniki dotyczące podskal okazały się istotne statystycznie. U skazanych uczestniczących w programie korekcyjno-edukacyjnym nakierowanym na kontrolę agresji i złości zaobserwowano istotne różnice pod względem ogólnego wskaźnika ekspresji złości ($t(132) = 2,741$; $p = 0,007$; d Cohena = 0,238). Przed programem poziom ekspresji złości wynosił $M = 33,8$, a po programie $M = 30,28$. W tym przypadku możemy mówić o średniej wielkości efektu. Analizy dotyczące zmian w poziomie gniewu nie były istotne statystycznie (gniew jako stan $t(134) = 1,452$; $p = 0,149$; gniew jako cecha $t(134) = 1,190$; $p = 0,236$).

Poniżej zaprezentowano statystyki opisowe poszczególnych skal i podskal kwestionariusza STAXI-2.

Tabela 3. Statystyki opisowe STAXI-2

		Średnia		Mediana		Odchylenie standardowe	
		pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest
Skala — gniew jako stan		2023	1933	18	16	613	586
	Odczuwanie złości	708	667	6	5	229	223
	Ochota wyrażania złości słownie	715	671	5	5	293	239
	Ochota wyrażania złości fizycznie	600	594	5	5	182	176
Skala — gniew jako cecha		1911	1856	18	18	559	579
	Złość jako cecha temperamentu	718	690	7	7	233	241
	Złość jako sposób reakcji	871	844	8	8	274	272
Skala — ekspresja i kontrola złości							
	Złość kierowana na zewnątrz	1718	1662	16	16	478	481
	Złość kierowana do wewnątrz	1728	1677	17	16	439	408
	Kontrola zewnętrznej ekspresji złości	2445	2529	25	25	543	522
	Kontrola wewnętrznej ekspresji złości	2420	2581	25	26	561	496
Ogólny wskaźnik ekspresji złości		3380	3028	33	29	1459	1369

Innym ważnym wskaźnikiem efektywności treningu zastępowania agresji jest sposób zachowania się i funkcjonowania skazanych zaraz po przebytych oddziaływaniach. Wskazuje on bowiem na efektywność krótkoterminową. Spośród 142 skazanych z grupy eksperymentalnej 41 osób nie było karanych dyscyplinarnie w czasie pobytu w zakładzie karnym, co stanowi około 30%. Natomiast zdecydowana większość — 101 osób (71%) kary takie otrzymywała. Spośród 101 osób karanych dyscyplinarnie przed przystąpieniem do programu 89% nie zostało później ukaranych. Po programie nastąpiła wyraźna zmiana co do liczb i rodzajów czynów, za które osadzeni byli karani dyscyplinarnie. Prawie połowa (48,5%) nie otrzymała kar dyscyplinarnych, a prawie 1/3 została ukarana tylko raz — co w sumie stanowi 3/4 analizowanej zbiorowości.

Czyny, za które skazani zostali ukarani, polegały między innymi na stosowaniu agresji fizycznej lub słownej (głównie między współosadzonymi), na agresji pośredniej, jak np. niszczenie mienia oraz na innych niedozwolonych zachowaniach (np. kontakty z innymi osadzonymi, użycie bądź posiadanie substancji psychoaktywnych). Warto przy tym podkreślić, że nastąpiła zmiana rodzaju czynów, za które skazani byli karani. Przed programem większość czynów (66%) miała charakter agresji bezpośredniej, 3,3% agresji pośredniej, a 30,7% nie polegało na agresji. Natomiast po programie zmniejszyła się wyraźnie (do 45%) proporcja czynów określonych jako agresja bezpośrednia, nieco zwiększyła się

agresja pośrednia (58%), a także uległy zwiększeniu (49,2%) inne czyny niezawierające elementu agresji. W literaturze podkreśla się pozytywne znaczenie ograniczenia u osób poddawanych programom psychokorekcyjnym najbardziej niebezpiecznej z form agresji, jaką jest agresja fizyczna.

Dla potwierdzenia uzyskanych wyników przeprowadzono szczegółowe analizy statystyczne. Do obliczeń użyto testu nieparametrycznego Wilcoxon'a ze względu na to, że rozkład odpowiedzi nie był parametryczny. Analizy testem tym potwierdziły, że istnieją istotne różnice między liczbą kar po treningu a liczbą kar przed treningiem ($Z = 6,28$; $p < 0,001$; $r = 0,44$). Po odbyciu treningu ART u 78 osób liczba kar była mniejsza, u 16 zwiększyła się, natomiast u 7 pozostała bez zmian. Oznacza to, że prawdopodobnie trening zastępowania agresji zmniejsza liczbę zachowań agresywnych. Siła wpływu przebytego treningu na liczbę zachowań agresywnych była umiarkowana.

Tabela 4. Statystyki opisowe kar dyscyplinarnych stosowanych wobec skazanych

N = 101	Liczba kar ogółem	Liczba kar przed programem	Liczba kar po programie
Średnia	483	369	114
Mediana	300	200	100
Odchylenie standardowe	5089	4424	192

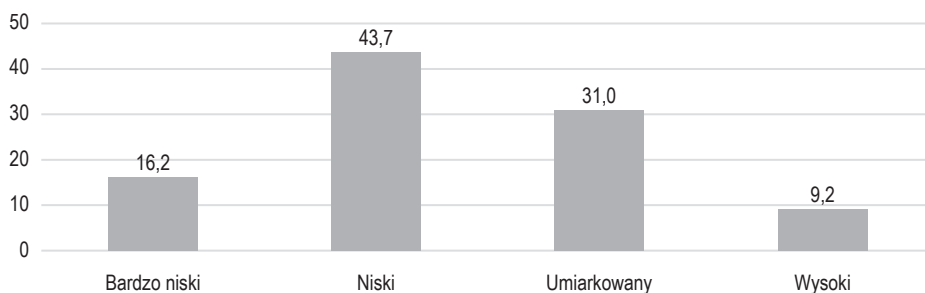
W celu całościowego pomiaru efektywności oddziaływań wyodrębniono trzy wskaźniki reprezentujące stopień opanowania materiału z każdego modułu. Na tej podstawie zbudowany został jeden wskaźnik będący (testowaną) miarą efektywności programu. W jego skład weszły: pozytywna zmiana w częstości stosowania umiejętności społecznych (co najmniej w połowie umiejętności), zakończenie kontroli złości zastosowaniem umiejętności społecznej oraz umiejętność zastosowania kroków ANIMA. Za każdy wskaźnik uczestnicy mogli uzyskać po jednym punkcie, co powodowało, że możliwa rozpiętość odpowiedzi mieściła się w granicach od 0 do 3 punktów.

Na podstawie tak zbudowanego wskaźnika otrzymano dane, które pozwoliły na wyodrębnienie czterech grup ze względu na stopień opanowania lub przyswojenia materiału prezentowanego na Treningu Zastępowania Agresji.

Osoby, które nie otrzymały ani jednego punktu, w bardzo słabym zakresie przyswoiły sobie przekazywane im informacje. Ukończyły trening, lecz w wykonywanych przez siebie pracach i testach nie wykazały żadnych postępów lub postępy te były bardzo małe. U osób tych nie zaszła zmiana w częstości stosowania umiejętności społecznych, trening kontroli złości nie kończył się zastosowaniem umiejętności społecznej, brak było również podstaw do stwierdzenia, że opanowały one kroki wnioskowania moralnego.

Najliczniejszą grupę (obejmującą niemalże połowę przypadków) tworzyli ci, którzy ukończyli trening, lecz najczęściej nie opanowali w pełni umiejętności społecznych oraz konstruktywnego zastępowania agresji poprzez zastosowanie jednej z wyuczonych umiejętności prospołecznych. Również znaczny odsetek stanowili ci uczestnicy (niemal 1/3), którzy dość dobrze opanowali dwa z trzech modułów treningu. Są to więc osoby, u których zaobserwować można pozytywny proces zmiany, lecz, co należy podkreślić, wymagające dalszej pracy, wsparcia oraz podtrzymania treningów.

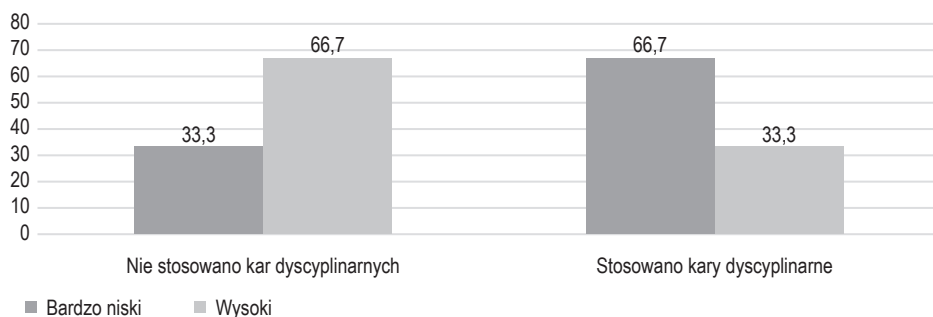
Czwartą grupę — najmniej liczną — stanowiły osoby, które radziły sobie z wykorzystaniem umiejętności prospołecznych w codziennym życiu, znały i potrafiły stosować techniki reagowania na gniew i zastępowania go innymi konstruktywnymi metodami. Potrafiły również rozważać sytuacje problemowe na różnych poziomach wnioskowania moralnego z wykorzystaniem kroków przewidzianych przez trening. Można przypuszczać, że osoby te będą lepiej radziły sobie z sytuacjami trudnymi w życiu codziennym, w tym na wolności po opuszczeniu zakładu karnego. Poniżej na wykresie zaprezentowano szczegółowy rozkład odpowiedzi.

Wykres 3. Ogólny wskaźnik efektywności programu (w odsetkach)

Jak wcześniej wspomniano, analiza uzyskanych rozkładów wskaźnika efektywności programu w postaci kar dyscyplinarnych stosowanych wobec osadzonych na terenie placówki penitencjarnej wskazuje, że wobec osób po przebyciu Treningu Zastępowania Agresji kary dyscyplinarne stosowano rzadziej. Analiza przeprowadzona testem *t-Studenta* dla prób niezależnych wykazała istotne statystycznie różnice między grupami w ilości zdobytych nagród ($t(197,18) = -4,415; p < 0,001$). Grupa poddana oddziaływaniu terapeutycznemu otrzymywała więcej nagród ($M = 19,82; SD = 19,01$) w porównaniu z grupą kontrolną ($M = 10,53; SD = 12,91$).

Ponadto okazało się, że wobec osób, które charakteryzowały się bardzo słabym poziomem opanowania materiału treningu, kary dyscyplinarne stosowano dwukrotnie częściej niż wobec osób, które charakteryzował wysoki wskaźnik.

Wykres 4. Korelacja wskaźnika efektywności programu z karami dyscyplinarnymi w ZK (w odsetkach)

W celu sprawdzenia efektywności Treningów Zastępowania Agresji wzięto pod uwagę także stosunek osadzonego do popełnionego przestępstwa mierzonego na przestrzeni całego pobytu w zakładzie karnym. Analiza wykazała istotnie statystycznie różnice ($chi(3) = 29,58; p < 0,001; phi = 0,353$). Stały krytyczny stosunek do popełnionego przestępstwa częściej był obserwowany u skazanych z grupy eksperymentalnej (57,9%) niż w grupie kontrolnej (29,3%). Paradoksalnie jednak zmianę ze stosunku bezkrytycznego na krytyczny obserwowano częściej w grupie kontrolnej (37,4%) niż w grupie eksperymentalnej (18,4%).

W perspektywie długoterminowej w postaci powrotności do przestępstwa zaobserwowano również obiecujący wynik. Okazało się, że możemy mówić o wyniku w granicy tendencji statystycznej w odniesieniu do związku uczestnictwa w programie korekcyjno-edukacyjnym a powrotności do przestępstwa. Osoby, które uczestniczyły w Treningu Zastępowania Agresji (ART) w perspektywie pięcioletniej rzadziej wracały do zakładu karnego. Podkreślić jednak należy, że jest to wynik nieistotny statystycznie w granicach tendencji statystycznej, wymagający dalszych szczegółowych analiz i porównań.

Wnioski

Trening Zastępowania Agresji (ART) wydaje się ważnym i efektywnym sposobem oddziaływania wobec sprawców przestępstw agresywnych. W badaniu na populacji więziennej uzyskał on pozytywne wyniki w perspektywie krótkoterminowej, a więc w odniesieniu do czasu, w którym realizowany był program i tuż po jego zakończeniu. Jak już wspomniano bowiem, skazani uczestniczący w treningu ART po jego ukończeniu zdecydowanie rzadziej byli karani dyscyplinarnie na terenie placówki penitencjarnej. Zaobserwowano również zasadniczą zmianę w rodzaju i ekspresji wykazywanych przez nich zachowań agresywnych. Przed programem skazani byli częściej karani za zachowania będące najczęściej bezpośrednią fizyczną agresją skierowaną wobec współosadzonych lub personelu zakładu karnego, natomiast po programie liczba takich zachowań zdecydowanie się obniżyła. Po przebyciu Treningu Zastępowania Agresji dominowały raczej zachowania będące przejawem agresji pośredniej, takie jak agresja werbalna.

Również w perspektywie długoterminowej widać pewne różnice w zakresie powrotności do przestępstwa, lecz aspekt ten wymaga dalszych badań i metaanaliz.

Najważniejsze wnioski, które należy podkreślić to:

1. U skazanych objętych Treningiem Zastępowania Agresji (ART) po przebytych oddziaływaniu obserwowano niższy poziom odczuwanego gniewu oraz mniejszą gotowość do zachowań agresywnych fizycznych i agresji werbalnej.
2. Skazani po treningu wykazywali również niższy poziom wrogości wobec innych osób.
3. Ponadto u skazanych objętych oddziaływaniem zaobserwowano zmianę w funkcjonowaniu podczas odbywania kary pozbawienia wolności, co skutkowało zmniejszeniem się liczby kar dyscyplinarnych stosowanych na terenie zakładu karnego.
4. Grupa eksperymentalna znacznie częściej otrzymywała pozytywną ostateczną prognozę kryminologiczną, a u osadzonych obserwowano kompetencje umożliwiające ponowne przystosowanie się do społeczeństwa bez powrotności do popełnionego przestępstwa w przeszłości.

Piśmiennictwo

1. Morawska EJ, Morawski JZ. Psychoterapia wykluczonych społecznie. Źródła treningu zastępowania agresji (ART). *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 2016; (91): 91–116.
2. Goldstein AP, Glick B, Gibbs JC, Bartz E. ART: program zastępowania agresji. Warszawa: Instytut Amity; 2004.
3. Fronczak A. Agresja dzieci w świetle teorii społeczno-poznawczej. *Resocjalizacja Polska* 2017; 13(1): 73–85.
4. Czarnecka-Działuk B, Drapała K, Ostaszewski P, Więcek-Durańska A, Wójcik D. W poszukiwaniu skutecznych reakcji na przestępczość. Programy korekcyjno-edukacyjne. Wydawnictwo Naukowe Scholar; 2017. DOI: 10.7366/9788373838901.
5. Pawliczuk W, Łobodda K, Nowińska A. Trening Zastępowania Agresji: opis metody, jej skuteczność oraz zastosowanie w praktyce oddziału psychiatrii dzieci i młodzieży. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna* 2015; 1(15): 33–37.
6. Tajak-Bobek A. O potrzebie trenowania umiejętności prospołecznych sposobów radzenia sobie z agresją oraz wnioskowania moralnego. *Trening zastępowania agresji w odpowiedzi na narrację osadzonych za przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece. Edukacja Ustawiczna Dorosłych* 2020; 111(4): 99–113.
7. Glick B, Gibbs JC. *Aggression replacement training: A comprehensive intervention for aggressive youth*. Research Press; 2010.
8. Morawski J. *Trening Zastępowania Agresji (ART®) w zakładach karnych*. Podręcznik. Warszawa; Sowa; 2007
9. Morawski J. Trening zastępowania agresji. *Problemy Alkoholizmu* 2001; (4), s. 21–25.
10. Morawska E, Morawski J. *Trening Zastępowania Agresji w szkołach i placówkach systemu oświaty*. Warszawa: Instytut Amity; 2004, s. 1–26.
11. Majcherczyk A. Organizacja i wyniki wdrożenia Treningu Zastępowania Agresji (ART) do praktyki penitencjarnej polskiego więziennictwa. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 2008; (60): 139–167.

12. Potempska E, Kołodziejczyk A. Trening Zastępowania Agresji. Część I. *Remedium* 2001; (12): 6–7.
13. Goldstein AP, Nensén R, Daleflod B, Kalt M, red. Nowe perspektywy Treningu Zastępowania Agresji: praktyka, badania naukowe i wdrożenia. Warszawa: Instytut Amity; 2015.
14. Morawski J. Ewaluacja Treningu Zastępowania Agresji (ART). *Problemy Alkoholizmu* 2005; 2-3, s. 21-25.
15. Hollin C. Trening Zastępowania Agresji: kontekst poznawczo-behawioralny. W: Goldstain A, Nansen R, Daleflod B, Kalt M, red. Nowe perspektywy Treningu Zastępowania Agresji. Praktyka badania naukowe i wdrożenia. Warszawa: Instytut Amity; 2005, s. 3–20.
16. Jaworska A. Leksykon resocjalizacji. Oficyna Wydawnicza Impuls; 2012.
17. Padewska P. Zachowania agresywne a funkcje wykonawcze w oparciu o założenia teoretyczne programu interwencyjnego ART. Praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (2018).
18. Jasiński K. Zastosowanie treningu zastępowania agresji Amity Art® wobec recydywistów penitencjarnych. *Eruditio et Ars* 2023; 6(1): 209–226.
19. Kołodziejczyk J. Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole. Kraków: Wydawnictwo Sophia; 2004.
20. Bąk W. Pomiar stanu cechy ekspresji i kontroli złości. Polska adaptacja kwestionariusza STAXI-2. Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. *Polskie Forum Psychologiczne* 2016; 21(1): 93–122.
21. Vagg, Peter R.; Spielberger, Charles D. State trait anger expression inventory interpretive report (STAXI-2: IR). *Psychol. Assess. Resour. Inc*, 1979, 6.1, s. 1–12.

Adres email: a.wieckeduranska@gmail.com